

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.04.058>
УДК (477-25)94(477)“1906/1916”

Андрій ЧУТКИЙ

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри давньої та нової історії України,
Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Київ, Україна)
andr32_ukr@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-9640-9905>

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СТУДЕНТІВ-ЄВРЕЇВ КИЄВА НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Мета — виявити і проаналізувати складові повсякденного життя представників єврейської національності серед студентства Києва напередодні й на початку Першої світової війни задля встановлення спільних тенденцій та їх підтвердження персоніфікованими прикладами. **Методологія** базується на комплексі загальних і спеціальних методів, а саме аналогії, дедукції, індукції, структурно-системному, порівняльно-історичному, проблемно-хронологічному, міждисциплінарному. **Наукова новизна.** До наукового обігу вводиться масив архівних джерел, що раніше не використовувалися дослідниками. Це допомагає наповнити узагальнення реальним фактажем, при цьому з'ясовуються невідомі аспекти життя студентів Києва (наприклад, поїздки за кордон на лікування). **Висновки.** Персоніфікована інформація, що була досліджена, підтверджується узагальнюючими статистичними даними та доводить, що повсякденне життя студента-єврея в Києві напередодні й під час Першої світової війни характеризувалося поганими умовами проживання та харчування, що змушувало витратити чимало часу на підробітки, їх пошуки. Також нестатки призводили до тривалих хвороб, перерв у навчанні. Все це було характерним і для представників інших національностей серед студентства Києва початку ХХ ст. Однак у випадку євреїв ще додавалися етноконфесійні обмеження й дискримінація. Також вияв-

Цитування: Чуткий А. Повсякденне життя студентів-євреїв Києва на початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 2025. № 4 (583). С. 58—78. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.04.058>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

лено інші особливості їхнього повсякденного життя, в тому числі значний ступінь консолідації, дотримання традицій, вищий, порівняно з представниками інших національностей, відсоток вступу у шлюб. Спільними ж з етнічними групами тогочасного студентства рисами було проведено вільного часу в екскурсіях, участь у різноманітних гуртках за інтересами та ін.

Ключові слова: студенти-євреї, студентство, Київський комерційний інститут, Університет св. Володимира, історія повсякдення, історія вищої школи.

Історія повсякдення посідає важливе місце в історичній науці, адже вона пояснює як передумови певних змін, так і розкриває життя загалу в усій його повноті. Особливе значення має вивчення історії повсякдення напередодні переломних періодів (як-от Перша світова війна), зокрема й повсякденного життя студентів-євреїв Києва.

Наше дослідження ґрунтується на особових справах вихованців Київського комерційного інституту, які вперше вводяться до наукового обігу¹. Також використано публікації архівних матеріалів з історії Київського університету [1—2], спогади сучасників [3—6]. Ці джерела мають підтвердити чи спростувати статистичні дані щодо згаданої групи, а також виявити нові деталі її повсякденного життя при встановленні відповідності або невідповідності повсякденню студентів, котрі представляли інші етноси Російської імперії. У статті використано тогочасні статистичні дослідження студентів-євреїв Києва [7—8], а також українців².

У плані історіографії акцент зроблено на працях щодо реконструкції повсякденного життя студентства підросійської України початку ХХ ст. [9—16], ролі студентських організацій у ньому [17—25]. Використано єдине на сьогодні синтетичне дослідження з історії студентів-євреїв початку ХХ ст. [26] та розвідки, присвячені єврейській громаді зазначеного періоду [27—33], а для порівняння — студії щодо польської молоді [34—35]. Залучено новітні розробки з історії окремих закладів вищої освіти Києва й інших міст [36—39]. Оскільки заторкнуто період Першої світової, то для підтвердження персоніфікованої інформації узагальнюючими даними звертаємося до фундаментального дослідження впливу тієї війни на всі сфери життя [40—41].

Особові справи окремих студентів-євреїв Київського комерційного інституту (ККІ) відібрані за принципом відображення типових рис щодо загальної кількості досліджених архівних матеріалів із цієї теми. Згаданий заклад був приватним, тому на початку мінімально контролювався владою. Втім від 1912 р. втручання її у життя вишу суттєво посилилося, що дозволяє побачити сутність і наслідки офіційної політики стосовно студентів-євреїв. Також ступінь залучення єврейської молоді до навчання у цьому інституті дає можливість робити висновки відносно місця й ролі єврейської громади в економічному житті (адже це був перший виш економічного профілю на українських землях Російської імперії).

Представники єврейської національності відразу стали найбільшою етнічною групою в Київському комерційному інституті, що саме по собі явище неординарне для Росії, позаяк у вищій школі діяла жорстка квота на прийом євреїв. Так, 1907 р., тобто наприкінці першого року існування закладу (ще як вищих комерційних кур-

¹ Державний архів м. Києва (далі — ДАК). Ф. 153, 229.

² Там само. Ф. 153. Оп. 9. Ч. II. Спр. 66.

сів) останні становили 186 із загальної кількості 299 студентів; у 1908 р. — 182 з 404; у 1910 р. — 1014 із 2051³. На другому місці за чисельністю значилися «православні» (тобто українці, молдавани, білоруси, росіяни), потім ішли римо-католики (переважно поляки), протестанти, вірмено-григоріани, караїми⁴.

Від моменту заснування Київського комерційного інституту й до 1912 р. євреї становили найбільшу етноконфесійну групу серед студентів. Такій ситуації сприяло невтручання держави у життя закладу та ліберальна політика його керівництва, що проявлялась у тому числі в толерантності щодо всіх національностей [16, 42]. Так само, як, наприклад, на Київських вищих жіночих курсах [39]. Варто зазначити, що така ж ситуація була й у комерційних училищах «українських губерній», де станом на 1909 р. євреї становили 57,5 % загальної кількості учнівського контингенту⁵, тоді як розпорядженнями уряду Російської імперії від 22 серпня 1909 та 16 вересня 1908 рр. частка євреїв встановлювалась в 15 % у середній школі й 10 % — у вищій у межах смуги осілості [43, с. 723; 44, с. 720]. Всі ці суттєві відхилення від офіційної політики щодо євреїв характеризували саме українські землі та натомість були незанимаючими для власне російських теренів імперії. Після впровадження нового статуту 1912 р., що посилював контроль із боку влади, чисельність студентів-євреїв у ККІ знизилася з 1444 у 1912 р. до 180 осіб у 1913 р.⁶

Ще одна унікальність Київського комерційного інституту серед тогочасних вишів полягала в тому, що сюди приймали на навчання як чоловіків, так і жінок. У наборі 1906 р., наприклад, було 113 абітурієнок проти 116 абітурієнтів⁷, а 1907 р. ці показники становили 163 та 241⁸. Проте з 1908 р. частка жіноцтва в інституті почала зменшуватися. На це могло впливати відкриття нових закладів освіти, зокрема відновлення вищих жіночих курсів у Києві [39, с. 101, 134], котрі також були приватним вишем, що створювало сприятливі можливості для вступу представників пригноблених імперією національностей. Та ще більшою мірою це пов'язане з набуттям чинності згаданим статутом комерційного інституту 1912 р., який посилював контроль влади за дотриманням норми на прийом євреїв.

Репресивний щодо єврейства характер офіційної політики став одним із факторів їх консолідації та поширення антиурядових настроїв, що в подальшому спричинить значну частку єврейської молоді серед різних опозиційних політичних сил [28]. У цьому контексті зазначимо, що сучасна історіографія проводить тезу і про прагнення правоконсервативних кіл Російської імперії об'єднати єврейський та український національні рухи як спільного ворога [31, с. 122]. Це, судячи з жорсткої лінії уряду щодо них обох, теж дозволяє вести мову про певну тотожність становища представників згаданих національностей у Росії.

³ Там само. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 59, 72—73; Записка о Киевском коммерческом институте. Киев, 1910. С. 37.

⁴ Записка о Киевском коммерческом институте. С. 42.

⁵ ДАК. Ф. 94. Оп. 1. Ч. III. Спр. 2856. Арк. 15.

⁶ Там само. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 891. Арк. 11 зв.

⁷ Записка о Киевском коммерческом институте. С. 6.

⁸ ДАК. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 52 зв.

Антисемітська політика офіційних структур засвідчується й тим, що єдине об'єднання студентів, яке забороняло долучення до своїх лав євреям, — академісти (його членами могли бути лише «християни») ⁹ — належало до провладного табору. Також євреїв не було серед членів земляцтв, які представляли власне російські губернії. Це вказувало як на відповідні настрої серед студентів-росіян, так і на вплив законодавства про смугу осілости [29, 32—33]. Останнє підтверджується виявленими особовими справами студентів-євреїв, які засвідчують, що вони походили з Молдавії ¹⁰, Литви й Латвії ¹¹, Польщі ¹², Білорусії ¹³. Та найбільше таких було з українських регіонів: Волинь, Поділля, Лівобережжя ¹⁴, особливо Київ і Київщина ¹⁵. При цьому студент Київського комерційного інституту Б. Волкенштейн писав в автобіографії, що був засновником, а також головою, бухгалтером і бібліотекарем гуртка киян, який діяв при виші ¹⁶. Таке значне єврейське представництво Києва свідчить, що навіть в умовах бездержавності українські землі тяжіли до цього міста — провідного економічного центру, куди стікалися капітали та підприємці з усієї імперії [45, с. 52—53, 56; 46; с. 350, 396, 399, 551]. Відповідно, тут відкривалися більші можливості для подальшої кар'єри.

Зазначимо, що чимало євреїв з України, котрі навчалися в Київському комерційному інституті, вступали до своїх земляцтв (Волинського, Київського, Подільського тощо), де взаємодіяли з українцями для спільної користі. Це підтверджують спогади сучасників, в яких констатується гуртування в першу чергу за політичною орієнтацією та не зазначається про існування національних антагонізмів [3, с. 42—82; 5, с. 88—116]. Наприклад, професор Університету св. Володимира Є. Спекторський відносив міжетнічні протистояння у вищій школі до періоду перед 1880-ми рр., тоді як для пізнішого часу застосовував градацію студентів саме за політичною ознакою [6, с. 52—54, 84—90]. М. Ковалевський пояснював такий стан справ переходом багатьох українців до лав усеросійських ліворадикальних сил [4, с. 77—156].

Загалом можна стверджувати про відсутність у вишах Києва таких гострих національних конфліктів, як, наприклад, у Львові. Натомість було протистояння на політичному ґрунті (між академістами та прибічниками лівих партій). При цьому представники пригноблених російським самодержавством народів кооперувались, як це було під час демонстрацій лютого 1914 р. у зв'язку із заборонаю вшанування 100-річчя від дня народження Т. Шевченка [1, с. 620—621].

Студенти різних національностей співпрацювали також і в повсякденному житті. Наприклад, виходець із Могилева-Подільського Ш. Грінгольц весь період

⁹ Там само. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 319. Арк. 4.

¹⁰ Там само. Оп. 3. Спр. 2628; Оп. 7. Спр. 289, 491.

¹¹ Там само. Оп. 3. Спр. 606.

¹² Там само. Спр. 729, 2840, 2982; Оп. 7. Спр. 574, 855, 2284.

¹³ Там само. Ф. 153. Оп. 3. Спр. 741, 2268, 2627, 2685, 3046; Оп. 4. Спр. 215; Оп. 7. Спр. 204, 221, 360, 456, 1056, 2041, 2074.

¹⁴ Там само. Оп. 2. Спр. 94, 118; Оп. 3. Спр. 966, 1171, 1582, 2629, 3048, 3645, 4114—4116; Оп. 4. Спр. 604, 6450; Оп. 7. Спр. 134, 139, 316, 380, 443, 1137, 1957, 2129.

¹⁵ Там само. Оп. 3. Спр. 740; Оп. 5. Спр. 299; Оп. 7. Спр. 309, 425, 563, 1002.

¹⁶ Там само. Оп. 7. Спр. 309. Арк. 25.

навчання в Київському комерційному інституті був членом Подільського земляцтва, що тут функціонувало¹⁷. Так само й Ш. Немировський¹⁸. Загалом у цій організації гуртувалися як українці, так і євреї [23, 25]. Зазначимо, що серед студентів вишу родом із Поділля був і майбутній поет В. Свідзінський¹⁹. А з Чернігівщини походив П. Тичина, котрий навчався в той самий час²⁰. Тоді ж тут студював у подальшому відомий єврейський письменник І. Бабель²¹.

У Київському комерційному інституті діяли французький літературний гурток, осередок есперантистів, ветеринарне товариство. При цьому спільність позааудиторних захоплень та інтересів студентів, котрі належали до різних національностей, виявлялася й на міському рівні (наприклад, під час долучення до роботи студентської ідальні або участі у Вегетаріанському товаристві студентів Києва).

Варто наголосити, що Київський комерційний інститут зібрав у своїх стінах чимало тих, хто в подальшому не пов'язував своє життя з економічною сферою. Це теж свідчить, що заклад обирали через лояльніші умови щодо вступу та навчання. Також на відповідні рішення могла впливати особа засновника й першого директора — М. Довнара-Запольського, котрий як історик сприяв насиченню програм вишу предметами гуманітарного профілю, зокрема мовами [16, с. 106, 117—119, 121—123], і навіть планував відкрити історико-філологічні курси²².

До того ж захоплення літературною творчістю в перші десятиліття ХХ ст. стало доволі популярним серед молоді, слугуючи своєрідною відповіддю на глобальні потрясіння. Наукові об'єднання в Київському комерційному інституті були представлені філософським гуртком і товариством економістів²³. Усе це можна розглядати як потяг до спільного проведення вільного часу, що свідчило про налагодження дружніх відносин, групування за інтересами. У цьому ж ряду й організація екскурсій²⁴. Ці заходи відбувалися як у період навчання, так і влітку, збираючи чимало охочих.

Об'єднанню студентів мали сприяти певні спільні «вихідні дані». У випадку євреїв це переважання серед них вихідців із міст, а у соціальному відношенні — з купців (в основному 2-ї гільдії), ремісників і торговців, технічних працівників, представників інших «інтелігентних» професій (учителів та ін.). Траплялися й діти купців 1-ї гільдії — як-от студент А. Едельман²⁵. Утім їх поодинокість свідчила про доволі незначний відсоток дуже заможних осіб в єврейській громаді України — всупереч твердженням російської імперської історіографії про нібито «багатіння за рахунок експлуатації християн» [31, с. 114—118].

¹⁷ Там само. Оп. 7. Спр. 443.

¹⁸ Там само. Спр. 1362.

¹⁹ Там само. Оп. 6. Спр. 1166.

²⁰ Там само. Оп. 5. Спр. 8080.

²¹ Там само. Оп. 7. Спр. 239.

²² Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 442. Оп. 658. Спр. 176. Арк. 12.

²³ ДАК. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 148, 1314.

²⁴ Там само. Оп. 8 (див. відповідні справи).

²⁵ Там само. Оп. 3. Спр. 4114. Арк. 12—12 зв.

Іншою об'єднуючою рисою, характерною для представників єврейської національності на момент вступу до вишів, було дотримання традиційної релігії. Так, у статистиці по студентах Київського комерційного інституту кількість належних до категорій «Юдеї» та «Євреї» була стабільно тотожною, нагадуючи ситуацію зі студентами-поляками, котрі трималися католицизму. Траплялися випадки зміни релігії, що радше ставало наслідком відповідних репресивних заходів російської влади. Наприклад, випускник ККІ Я.-Б. Вайнман 1916 р. перейшов у православ'я, змінивши ім'я на Борис²⁶. Щоправда, часом це була проста формальність, що насправді не означала відходу від батьківської віри, як у випадку одного зі студентів-євреїв Університету св. Володимира [1, с. 435—436]. В умовах Першої світової такий крок міг бути способом уникнути антисемітських упереджень [41, с. 387].

Сприяла спільності у студентські роки й подібність умов життя в батьківських сім'ях (в атмосфері дотримання традицій), а також здобуття початкової освіти вдома та у хедері²⁷. І те, що ця освіта зводилася до вивчення єврейської мови, основ юдаїзму сприяло зміцненню релігійних почуттів серед молоді. Наприклад, І. Барац в автобіографії прямо зазначав, що «як будь-який єврейський хлопчик я почав вчитися єврейської мови у хедері»²⁸. Інший студент Київського комерційного інституту І. Ашкеназі у своєму життєписі повідомляє: «Здобув початкову освіту в домі моїх батьків. З семирічного віку я почав вивчати мови: єврейську, французьку, німецьку, для чого запрошувались у село спеціальні вчителі»²⁹. Отже у справі початкової освіти все залежало від рівня особистого розвитку та матеріальних можливостей батьків, що було типовим і для інших етноконфесійних груп.

Іноді здобуття домашньої освіти розтягувалося на тривалий термін. Так сталося, для прикладу, з вихідцем із Подільської губернії Ш. Грінгольцом, котрий «до 12 років навчався головно єврейської мови», причому відбувалося це вдома, а вчителем був батько³⁰. Зазначимо, що свою автобіографію він почав із чіткої самоідентифікації: «Я єврей»³¹. Уродженець Могильовської губернії І.-А. Гінзбург аж «до 14 років здобував домашню освіту», і лише потім вступив до землеробського училища за місцем проживання³².

Можна припускати, що така ситуація з початковою освітою у середовищі єврейської громади зумовлювалася двома чинниками: найперше прагненням ортодоксів уберегти своїх дітей від зовнішніх впливів (наприклад, серед ліберальніших вихідців з Одеси подібна тенденція проявлялася меншою мірою); а ще міркуваннями безпеки, аби діти не стали жертвами погромників-антисемітів. Саме цим можна пояснити факти раптової зміни місця проживання. Так, батьки

²⁶ Там само. Оп. 7. Спр. 380. Арк. 9.

²⁷ Там само. Оп. 4. Спр. 5569. Арк. 9; Оп. 7. Спр. 1362. Арк. 13.

²⁸ Там само. Оп. 7. Спр. 134. Арк. 49.

²⁹ Там само. Оп. 5. Спр. 299. Арк. 50.

³⁰ Там само. Оп. 7. Спр. 443. Арк. 26.

³¹ Там само.

³² Там само. Спр. 456. Арк. 32.

вихідця з Білорусії З. Безсмертного перебрався аж у Баку³³. І це не випадково, адже Гомель, звідки вони виїхали, стане епіцентром масштабного єврейського погрому [47, с. 666—667].

Доволі типовою проблемою для студентства початку ХХ ст. були нестатки, на чому наголошує історіографія [10; 11, с. 107—183; 14; 36, с. 225—229, 301—302; 39], і що визнавали сучасники. Наприклад, за висновком ректора Університету св. Володимира в 1880-х рр. «86 % студентів жили у скрутних матеріальних умовах» [36, с. 226]. Із початком нового століття процес зuboжіння посилювався: економічна криза доповнилася стрімким ростом цін в університетських містах (а Київ належав до категорії «дорогих» академічних центрів) [26, с. 88]; відсутність індексації стипендій та зменшення числа тих, хто їх отримував (у деяких вишах Росії втричі) [16, с. 100]; зростання вартості навчання на тлі демократизації учнівського контингенту. Матеріальна скрута, характеризуючи значну частину студентства початку ХХ ст., диктувала особливості повсякдення.

Вирішення життєвих питань забирало значну частину часу. Саме бідність спонукала молодь гуртуватися у земляцтва — як у вишах Києва, так й інших міст. Про це явище відомо, зокрема, у випадку харківських студентів, і саме воно було головною спонукою об'єднання їх у земляцтва [37, с. 75, 385—386]. У цьому контексті національні відмінності нівелювалися рівністю в нестатках. Наприклад, у Київському комерційному інституті діяли десятки студентських земляцтв, головним завданням яких була матеріальна допомога своїм членам [15, 42], часто без уваги на етнічну належність. Ректор Університету св. Володимира в поясненні попечителеві Київського навчального округу наголошував: «У студентів є й інші цілком законні інтереси, окрім навчальних. Як-от взаємодопомога, товариське спілкування. Більшість наших студентів належать до незаможних станів [...] У всіх цих справах діяльність студентських земляцтв може бути корисною» [1, с. 579]. Отже керівництво закладу визнавало, що студентське повсякдення — це не лише навчальний процес. А ще розуміємо, що в найбільш «аристократичному» виші міста більшість студентів належала до розряду незаможних.

Пошук джерел для існування був важливою складовою повсякдення студентства. Отримуваних від здебільшого й так не надто заможних батьків чи від рідні коштів студентам-євреям не вистачало. Тож вони мусили заробляти. Подібну ситуацію джерела фіксують і щодо молоді інших національностей. Так, серед студентів-українців Києва, котрі проходили анкетування в 1913 р., 20 % єдиним джерелом своїх доходів назвали «власні заробітки» та ще стільки ж — поєднання їх з іншими надходженнями³⁴. Близькою була ситуація й у середовищі поляків. Товариство допомоги студентам-полякам Університету св. Володимира лише за перший рік своєї діяльності надало 250 субсидій [34, с. 408]. Аналогічно польський гурток слухачів Київського комерційного інституту зосереджувався над вирішенням пріоритетних питань матеріального характеру, як ішлося в § 1 його ста-

³³ Там само. Спр. 204. Арк. 26.

³⁴ Там само. Оп. 9. Ч. II. Спр. 66. Арк. 20.

туту³⁵. Решта польських організацій, що діяли в Києві [34, с. 67—73, 411—414] й в інших містах [35, с. 130—135], переймалися тим самим. Наданням допомоги опікувалося також Грецьке благодійне товариство [48, с. 259], Еллінське земляцтво студентів ККІ³⁶, інші подібні осередки.

Отже студенти-євреї цілковито вписувались у загальну палітру студентського життя Києва початку ХХ ст. Проте у випадку Київського комерційного інституту слід пам'ятати, що з огляду на приватний статус цього закладу його вихованці не мали доступу до державних стипендій. А у студентів-євреїв, крім того, не було доступу й до затверджених владою як іменних, так і стипендій різних організацій. Тож це додатково стимулювало шукати підробітки.

Найчастіше гроші давало репетиторство, яке в документах фігурує під терміном «уроки»³⁷. Цей вид підробітків був типовим явищем для студентства початку ХХ ст. [10, с. 18—19; 26, с. 93]. У випадку євреїв Києва репетиторство забирало у середньому три години на день [8, с. 17]. А ще ж треба було підготуватися до занять, добратися до місць їх проведення. Тож у підсумку на все це йшло чимало часу. Закономірно, що це ускладнювало здобуття вищої освіти, а на додачу зазвичай не покривало навіть прожиткового мінімуму. Наприклад, із подання на отримання пільги у сплаті за навчання студента Київського комерційного інституту Й. Франкфурта за 1912 р. довідуємося, що в нього було два «уроки» на місяць: «один у 8 руб. та інший у 6 руб.»³⁸. І. Барац у вересні 1913 р. повідомляв, що мав «один урок за 10 руб.»³⁹. Інший студент писав про «копійчані уроки»⁴⁰.

Наявність двох таких «уроків» могла покрити лише мінімальні потреби в їжі та житлі. Але ще потрібно було оплачувати навчання: 1912 р. в Київському комерційному інституті 104 руб. за рік на економічному відділенні, 114 руб. — на комерційному⁴¹. І це без урахування плати за користування бібліотекою, лабораторіями. В університетах вартість навчання була вдвічі більшою [36, с. 225].

Переважало проведення «уроків» у канікулярну пору⁴², оскільки саме тоді відбувалася підготовка до вступних іспитів у гімназії та виші. І водночас це дозволяло студентам-репетиторам заробляти, не шкодячи власному навчанню. Проте все диктувалося конкретними обставинами.

Чимало єврейських юнаків починали давати «уроки» ще навіть під час здобуття середньої освіти, що дозволяє характеризувати їх як більш освічену частину молоді (або як більш нужденну). Так робив, наприклад, Ш. Грінгольц, котрий давав «приватні уроки» з 1907 р., тоді як іспити на атестат зрілості він сам склав

³⁵ Там само. Оп. 8. Спр. 147. Арк. 18.

³⁶ Там само. Спр. 480.

³⁷ Там само. Оп. 7. Спр. 2284. Арк. 22—22 зв.

³⁸ Там само. Оп. 3. Спр. 3645. Арк. 18.

³⁹ Там само. Оп. 7. Спр. 134. Арк. 125.

⁴⁰ Там само. Оп. 4. Спр. 5569. Арк. 9.

⁴¹ Там само. Оп. 8. Спр. 538. Арк. 14 зв.

⁴² Там само. Оп. 2. Спр. 118. Арк. 105.

лише 1909 р.⁴³ Або ж С. Фрідман, який почав займатися репетиторством у рідному містечку на Київщині з 12-річного віку⁴⁴.

Загалом понад 36 % студентів-євреїв Києва під час опитування 1909 р. назвали головним своїм джерелом існування власні заробітки [8, с. 16]. Порівняння анкетних даних по київському єврейському студентству в 1909 та 1910 рр. показало певні зміни: 1909 р. надходження від рідних були джерелом коштів для 36,7 % (а 1910 р. — вже для 51,7 %), особисті підробітки — для 36,5 % (у 1910 р. цей показник знизився до 21 %); поєднання цих двох джерел мало місце у випадку 26,8 % студентів-євреїв Києва в 1909 р. та 26,3 % — у 1910 р. [8, с. 10]. Зменшення долі тих, хто отримував засоби для існування лише від підробітків, стало як результатом проблем з їх пошуком, так і зниження рівня оплати, на що впливала значна пропозиція таких послуг через зростання чисельності студентства в місті. Наприклад, вихованець Київського комерційного інституту Є. Осипов, подаючи 1912 р. прохання про звільнення його від оплати за навчання, зазначав: «Знайти в Києві уроки, які забезпечили б мене, я не мав можливості за відсутності знайомств та через сильну конкуренцію»⁴⁵.

З аналізу особових справ студентів-євреїв Київського комерційного інституту випливає, що лише одна особа не вказала наявність підробітків, тоді як у всіх інших таким джерелом були «уроки». Це спростовує твердження російського історика А. Іванова, що нібито контингент цього закладу мав меншу потребу в підробітках [26, с. 95]. Аналогічною була ситуація й щодо інших національностей. Наприклад, майбутній прем'єр-міністр УНР С. Остапенко у студентські роки мусив економити на харчуванні, теж інколи не міг знайти підробітків, а тому кілька разів клопотав про звільнення від оплати за навчання⁴⁶. Так само, як і студент-грузин М. Зірахов, котрий нарікав на скруту, на те, що не отримує «нізвідки допомоги»⁴⁷. А його земляка Г. Наморадзе зрештою відрахували через невнесення коштів за навчання⁴⁸.

Щодо головних статей витрат, то це були оренда житла й харчування — звичай найдешевші. Так, згідно з квартирним переписом Києва 1909 р., витрати на винаймання житла складали третину студентського бюджету [7], що відповідає й даним по студентах-євреях Київського комерційного інституту. Згаданий вище Й. Франкфурт платив за оренду квартири 7 руб. на місяць і ще 6 руб. витрачав на обіди в їдальні Товариства швидкої допомоги студентам⁴⁹. Задля економії практикувалося спільне винаймання житла⁵⁰. Це дозволяло розподілити витрати й орендувати квартиру. Також частим явищем було винаймання «кутків», тобто кімнат чи навіть їх частин. Така оренда обходилася у 4—6 руб. Натомість «окремої квар-

⁴³ Там само. Оп. 7. Спр. 443. Арк. 26.

⁴⁴ Там само. Оп. 4. Спр. 5569. Арк. 9 зв.

⁴⁵ Там само. Оп. 2. Спр. 165. Арк. 40.

⁴⁶ Там само. Оп. 7. Спр. 1390. Арк. 14—15, 18.

⁴⁷ Там само. Спр. 742. Арк. 24.

⁴⁸ Там само. Оп. 6. Спр. 899.

⁴⁹ Там само. Оп. 3. Спр. 3645. Арк. 18.

⁵⁰ Там само. Арк. 20; Оп. 2. Спр. 118. Арк. 105.

тири» — в 11 руб.⁵¹ Але, як показав перепис студентів-євреїв Києва 1909 р., понад 54 % опитаних мешкали по кілька осіб в одній кімнаті та часто мусили змінювати місце проживання [8; 26, с. 98]. Умови для життя в таких приміщеннях зазвичай були незадовільними [11, с. 151]. Тож їх в основному використовували для сну, тоді як решту часу студент проводив поза межами орендованого помешкання.

Витрати на харчування студентів-євреїв Київського комерційного інституту коливалися в діапазоні від 4,5 руб. до 8 руб. на місяць⁵². Узагальнююча статистика за 1909 р. свідчить, що вони складали 7,5 руб. для 35 % опитаних, ще 52 % витрачали до 10 руб. місячно [8, с. 16]. Під поняттям «обід», яке фігурувало у студентських анкетах щодо обґрунтування звільнення чи відтермінування оплати за навчання, слід розуміти один повноцінний прийом їжі на день. Це підтверджується, зокрема, правилами харчування вихованців Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька: «Порядок [...] передбачав: о 7.30 та о 18.00 — чай із булкою, об 11.30 — краєць хліба з сіллю, о 14.00 — обід із трьох страв, о 21.00 — вечеря з однієї страви» [38, с. 162].

Серед місць харчування київських учнів вищої школи переважала їдальня Товариства швидкої допомоги студентам на вул. Фундуклеївській, де обіди обходилися у 6 руб. на місяць за умови щоденного харчування тут⁵³. Подібною була ціна й в інших містах. Для прикладу, обід із двох страв у студентській їдальні у Харкові наприкінці 1905 р., за спогадами сучасника, коштував 28 коп. [37, с. 386]. Іноді зустрічаються вказівки на вповоловину меншу суму — «у середньому 13 коп.»⁵⁴. Інші дослідники також оцінюють вартість харчування київських студентів у цьому ж діапазоні [12, с. 178—179, 181]. Зрозуміло, що дешеве харчування (як і дешеве житло) не було якісним [26, с. 102].

Сумарні місячні витрати становили у студентів-євреїв до 30 руб. Ця сума, згідно з анкетною 1913 р., була характерною і для більшості студентів-українців Києва: про таке заявили 72 % з-поміж них⁵⁵. Аналогічною була ситуація з київським квартирним переписом 1909 р. [7]. Не відрізнявся розмір місячного бюджету й у значного числа вихованців Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька [38, с. 162]. Ці гроші не покривали мінімального прожиткового мінімуму. Додатковим чинником, який поглиблював матеріальну скруту київських студентів, була вже згадана належність міста до категорії дорогих академічних центрів [26, с. 88]. Тож бюджет у розмірі до 30 руб. уважався ознакою «неімущих», натомість для більш-менш нормального життя потрібно було витрачати понад 40 руб. на місяць [8, с. 11].

У випадку єврейського студентства Києва бачимо аналогічну картину: переважання бідних. Певну відмінність зафіксувало опитування студентів-євреїв Київського політехнічного інституту 1909 р., яке показало їх розподіл на три категорії з відповідним сукупним місячним бюджетом: 1) «ті, що мали вищий за середній

⁵¹ Там само. Оп. 7. Спр. 839. Арк. 17.

⁵² Там само. Арк. 17, 74, 76; Оп. 2. Спр. 118. Арк. 105.

⁵³ Там само. Оп. 2. Спр. 118. Арк. 105.

⁵⁴ Там само. Оп. 7. Спр. 443. Арк. 99.

⁵⁵ Там само. Оп. 9. Ч. II. Спр. 66. Арк. 20.

рівень», становили понад 20 % і витрачали 40—50 руб. на місяць; 2) «середньо-забезпечені» складали понад 40 %, витрачаючи 30—40 руб.; 3) «незможних» і «нужденних» було 35 %, їхні витрати до 29 руб. [8, с. 11—13]. Тож «добробут» студентів-євреїв політехніки був дещо вищим.

У Київському комерційному інституті фіксувалися відхилення від середньої місячної суми витрат студентів-євреїв — зокрема 15 руб., що не досягало до прожиткового мінімуму⁵⁶. У випадку студентів-українців витрати в розмірі до 20 руб. характеризували 20 % опитаних у 1913 р.⁵⁷, це дозволяє стверджувати про тотожність умов життя представників обох національностей. Також це засвідчує суттєву різницю між професорсько-викладацькими кадрами та студентами за рівнем доходів. Адже ординарний професор наприкінці XIX ст. отримував 3000 руб. на рік [49, с. 542].

Через матеріальну скруту студенти часто не мали можливості здобути повну вищу освіту та відраховувалися. Це відбувалось як у перший рік навчання (наприклад, І. Кенін був змушений кинути студіювання лише за рік після вступу⁵⁸), так і згодом. Траплялися випадки, коли студент кілька разів відраховувався через неоплачене навчання, але потім поновлювався. Так, А.-Н. Дранков після кількох перерв навесні 1914 р. остаточно покинув Київський комерційний інститут і почав викладати в єврейському училищі Могилева-Подільського⁵⁹. Але траплялися й винятки. Ш. Грінгольц вступив до ККІ 1910 р., вже через рік був відрахований через прострочення оплати за навчання, але незабаром, знайшовши кошти, відновився⁶⁰. У заяві щодо поновлення він зазначав: «Позбавлення мене можливості бути прийнятим назад матиме для мене особливо сумні наслідки: втрату 2-х років при моєму 28-річному віці; відсутність додаткових засобів позбавляє мене можливості вступити до інших навчальних закладів (за кордоном). З іншого ж боку, важко залишити науки, які вивчаєш упродовж двох років; також дуже важливо те, що отримання незакінченої освіти позбавляє мене можливості прилаштуватися у житті»⁶¹. Попри проблеми з оплатою за навчання він усе-таки зміг закінчити курс⁶².

Загалом бідність була явищем, характерним для багатьох студентів Київського комерційного інституту, і не лише єврейської національності. Це проявлялось у поданні прохань про звільнення від оплати за навчання, про її відтермінування або зменшення. Наприклад, Й. Франкфурт став автором шести таких прохань⁶³, тобто майже кожного семестру.

Керівництво вишів і відповідні студентські організації (земляцтва, Товариство допомоги нужденним студентам) намагалися виправити ситуацію шляхом звільнення учнів від оплати за навчання або надання їм субсидій, а також через пошук

⁵⁶ Там само. Оп. 7. Спр. 443. Арк. 99.

⁵⁷ Там само. Оп. 9. Ч. II. Спр. 66. Арк. 20.

⁵⁸ Там само. Оп. 3. Спр. 1582. Арк. 5.

⁵⁹ Там само. Спр. 1171. Арк. 5.

⁶⁰ Там само. Оп. 7. Спр. 443. Арк. 4, 6.

⁶¹ Там само. Арк. 12—12 зв.

⁶² Там само. Арк. 14, 20—25.

⁶³ Там само. Оп. 3. Спр. 3645. Арк. 18 зв.

вакансій, кредитування тощо. Для цього в Київському комерційному інституті існувала процедура подання відповідних заяв, чим студенти активно користувалися⁶⁴. Це підтверджується й дослідженнями по інших закладах вищої освіти [10, с. 16—17; 11; 17—19].

Надання матеріальної допомоги своїм членам було головним завданням студентських земляцтв, що забезпечило їх легалізацію [20, с. 139; 22]. Адаже за університетським статутом 1884 р. студенти визначалися як «окремі відвідувачі університету» [2, с. 291], тому їхні організації не допускались [2, с. 292], оскільки вони мали опозиційну політичну спрямованість. Такий їх характер цілком зрозумілий: у міру погіршення матеріального становища студенти як представники молоді, що прагнула досягти «всього та негайно», лише дедалі зміцнювалися в антиурядових настроях. Це яскраво проявилось з початком Першої світової війни, коли представники пригноблених російським царатом народів намагалися уникнути мобілізації [24]. Але водночас маємо факти прагнення студентів вступити до армії. Наприклад, грек В. Папа-Михайлов 1912 р. був не проти вирушити у Грецію для участі в І Балканській війні⁶⁵. А болгарин із Київського комерційного інституту К. Ніколов того ж року виїхав до Болгарії, де приєднався до війська⁶⁶. Натомість серед відомих прикладів вступу добровольцями до російської армії в Першу світову — головно росіяни (як-от студент Університету св. Володимира В. Голубев [50, с. 188]).

Повертаючись до матеріального аспекту життя студентів-євреїв, треба зазначити, що після переведення в 1912 р. більшості з них до розряду вільних слухачів вони втратили можливість отримувати звільнення чи розстрочки на оплату за навчання, адже ця допомога поширювалася на дійсних слухачів. Як результат, відсоток відрахованих із Київського комерційного інституту студентів-євреїв різко зріс, що підтверджує висновок про переважання серед них матеріально незабезпечених осіб.

Нерегулярне харчування незадовільної якості ставало причиною підвищення рівня захворюваності. Так, відповідно до даних опитування студентів-євреїв Києва 1909 р., 68 % із-поміж них мали проблеми зі здоров'ям (шлунково-кишкові, неврологічні, очні, застудні) [8]. Це явище відображається й в особових справах студентів-євреїв Київського комерційного інституту⁶⁷. Хвороби часто мали тривалий характер, супроводжувалися ускладненнями. Загострення зазвичай наступало в осінньо-зимовий період, що зумовлювалося фізичним виснаженням, дефіцитом унаслідок поганого харчування поживних речовин і вітамінів. Так, І. Каган слабував упродовж січня — лютого 1913 р.⁶⁸ І. Ашкеназі в лютому — березні 1913 р. нездужав на інфлюенцу «з ускладненням у легенях»⁶⁹. Я.-Б. Вайнман майже весь

⁶⁴ Там само. Оп. 2. Спр. 118. Арк. 14—26; Оп. 7. Спр. 134. Арк. 34; Спр. 204. Арк. 77—78; Спр. 316. Арк. 37; Спр. 456. Арк. 11; Спр. 563. Арк. 32, 34.

⁶⁵ Там само. Оп. 7. Спр. 1444. Арк. 39—39 зв., 42.

⁶⁶ Там само. Оп. 6. Спр. 906. Арк. 16.

⁶⁷ Там само. Оп. 7. Спр. 357. Арк. 39; Спр. 563. Арк. 36; Спр. 839. Арк. 49; Оп. 3. Спр. 1171. Арк. 51.

⁶⁸ Там само. Оп. 7. Спр. 839. Арк. 49.

⁶⁹ Там само. Оп. 5. Спр. 299. Арк. 29.

1911—1912 навч. р. прохворів на малярію⁷⁰, а А. Бершадська цілий семестр — на скарлатину⁷¹. Д. Каплан після затяжної недуги, що супроводжувалася запаленням легень, отримав від лікаря рекомендацію «поїхати на пів року в теплі краї та посилено харчуватися»⁷².

Факт поїздок на лікування за кордон зустрічається в особових справах студентів-євреїв Київського комерційного інституту, в тому числі й бідних. Це дозволяє припускати їх відносну доступність. Наприклад, виходець із Волині В. Вайсберг, котрий вступив до вишу 1909 р., хворів упродовж листопада 1910 — січня 1911 рр., тож прохав дозволити йому виїзд за кордон для лікування⁷³. Аналогічно зробив І. Бабель у січні 1914 р.⁷⁴ Прохання про отримання паспорта та дозволу на закордонні поїздки (найчастіше в літній період) зустрічаються в особових справах інших студентів⁷⁵. Такі випадки свідчили про можливість іноземної медицини, розвиток курортної справи на початку ХХ ст.

Трапляються згадки і про навчання студентів з українських земель за кордоном або наміри щодо цього. Приміром, випускник Київського комерційного інституту Д. Каплан в автобіографії зазначав, що спочатку «планував по закінченню училища поїхати в Лондон, у Вищу школу комерційних знань. Однак через слабе здоров'я вирішив залишитися». Проте далі він писав, що кілька разів таки побував за рубежем: 1905—1906 рр. в Австрії, а зиму 1907—1908 рр. після перенесеного плевриту й запалення легень провів в Італії та Франції⁷⁶.

Суттєві корективи в повсякденне життя молоді вносили шлюби⁷⁷, додатково ускладнюючи й так незадовільне матеріальне становище. Згідно з переписом студентів-євреїв Києва 1909 р., понад 20 % заявили себе як одружені [8, с. 4], що майже вдвічі перевищувало загальний показник по тогочасному студентству [26, с. 106]. Для порівняння: відповідно до студентського анкетування 1913 р. (проведеного серед українців) лише 9,3 % серед них заявили, що перебувають у шлюбі та ще 0,2 % назвали себе вдівцями⁷⁸. Така суттєва різниця свідчила про більше тяжіння студентів-євреїв до традицій і релігійних норм.

Часті випадки одружень засвідчуються на прикладі студентів-євреїв Київського комерційного інституту. Наприклад, уже за кілька місяців після початку навчання І. Барац звертався до директора вишу з проханням надати дозвіл «на вступ у законний шлюб»⁷⁹. А у самий переддень Першої світової київський рабин скріпив шлюб студента ККІ «Якова Самуїловича Уліцького, неодруженого, двадцяти трьох

⁷⁰ Там само. Оп. 7. Спр. 380. Арк. 66.

⁷¹ Там само. Спр. 139. Арк. 20.

⁷² Там само. Спр. 1002. Арк. 70.

⁷³ Там само. Спр. 316. Арк. 15—20.

⁷⁴ Там само. Спр. 239. Арк. 8, 73.

⁷⁵ Там само. Спр. 316. Арк. 15; Спр. 1056. Арк. 16—17 та ін.

⁷⁶ Там само. Спр. 1002. Арк. 22.

⁷⁷ Там само. Спр. 357. Арк. 34 зв.

⁷⁸ Там само. Оп. 9. Ч. II. Спр. 66. Арк. 5.

⁷⁹ Там само. Оп. 7. Спр. 134. Арк. 24.

років, з дівчиною житомирською міщанкою Естер Пейсах Беровою Гальперіною, двадцяти шести років»⁸⁰. Студенти-євреї продовжували одружуватися й під час війни. Так, І. Ашкеназі 10 липня 1915 р. звернувся до директора Київського комерційного інституту по відповідний дозвіл, успішно отримавши його⁸¹. Втім після цього він не зміг вирушити разом із вишем в евакуацію до Саратова, пояснюючи це «необхідністю добувати засоби для існування для себе та своєї родини»⁸².

Сама практика укладання шлюбів студентами була доволі новим явищем: імперська влада зняла відповідні обмеження лише 1906 р. [13, с. 48]. Стрімке їх поширення свідчило про актуальність у студентському середовищі ідеї створення сім'ї. Та водночас це збільшувало матеріальні витрати, а отже дещо стримувало темпи шлюбівання [13, с. 50] й опосередковано зумовлювало падіння моралі серед молоді (що проявлялося в непорядкованому статевому житті). З початком Першої світової війни ця тенденція прискорилося [40, с. 468—476; 41, с. 464—465].

Матеріальне становище сімейних було справді значно гіршим, ніж їхніх неодружених ровесників. Це засвідчив перепис студентів єврейської національності Університету св. Володимира та Київського політехнічного інституту, проведений 1909 р.: 56 % одружених належали до категорії незаможних, тоді як серед холостих цей показник складав 35 % [8, с. 14—15]. До того ж студентські шлюби укладалися винятково в рамках єврейської громади, що свідчить про високий ступінь її консолідації. Водночас інші мотиви (меркантильного, сексуального характеру) на наявному архівному матеріалі не простежуються (хоча й не виключені).

Згуртованість та консерватизм єврейської громади початку ХХ ст. проявлялися також у значній ролі батьків у житті своїх дітей [26, с. 94]. Це обов'язкове релігійне виховання (вдома чи у хедері) й лише потім — здобуття звичайної світської освіти. Роль батьків була вирішальною також і в інших ситуаціях. В. Вайсберг згадував, що саме батьки наполягли, аби він вступив на медичний факультет Женевського університету⁸³. Лише за рік, не відчуваючи потягу до майбутнього фаху, він реалізував своє початкове бажання — вступив до Київського комерційного інституту, який і закінчив 1913 р. У цьому контексті навчання в ліберальній Швейцарії можна розглядати як пояснення того, що юнак зміг позбутися надмірної батьківської опіки та сам заходився вирішувати власну долю. Подеколи батьки прагнули контролювати чи коригувати життя дітей навіть на етапі навчання. Так, батько студента третього курсу ККІ Я. Уліцького восени 1913 р. двічі звертався листом до директора інституту з проханням про поновлення сина⁸⁴.

⁸⁰ Там само. Спр. 1957. Арк. 15.

⁸¹ Там само. Оп. 5. Спр. 299. Арк. 33—35.

⁸² Там само. Арк. 37.

⁸³ Там само. Оп. 7. Спр. 316. Арк. 1.

⁸⁴ Там само. Спр. 1957. Арк. 38—39 зв.

* * *

Персоніфіковані та узагальнюючі статистичні дані дозволяють робити висновки (прямого й опосередкованого характеру) щодо повсякденного життя представників єврейської громади серед студентів київських вишів напередодні та під час Першої світової війни: мобільність й активне включення єврейської громади в економічне життя; зосередження (як і представників інших національностей) у Києві; антисемітська офіційна політика, що проявлялося в переслідуваннях за національною ознакою (люди були змушені змінювати свої імена, по батькові, конфесійну належність), перешкоди у здобутті освіти (як вищої, так навіть і середньої), опосередкованим проявом чого можна вважати переважаання серед студентів-євреїв незаможної категорії.

Способом боротьби з бідністю й нестатками стало створення земляцтв. Гроші можна було отримувати також від рідні, або з підробітків, головно репетиторства («уроків»), що, втім, забирало суттєву частину позааудиторного часу. Також є свідчення про складності з пошуком цих підробітків у Києві.

Як й у випадку понад 70 % студентів-українців, у студентів-євреїв середньомісячний дохід не перевищував 30 руб., натомість для мінімального прожиткового рівня потрібно було принаймні 40 руб. Тож частим явищем ставали хвороби, проблеми зі здоров'ям. Цікаво, що, попри бідність, дехто зі студентів виїздив на лікування за кордон, що становить перспективний напрям подальших досліджень історії повсякдення студентства Києва початку ХХ ст.

Практично всі зароблені кошти, окрім оплати за навчання, витрачалися на харчування та житло. Столові витрати, зокрема, становили від 7,5 руб. до 10 руб. на місяць, чого не вистачало на повноцінний раціон. Тож студент часто мав лише один більш-менш пристойний прийом їжі на день («обід»). А оренда житла зазвичай не перевищувала 11 руб. на місяць. Задля економії винаймали найдешевше (чи то окремі кімнати, чи навіть їх частини — «кутки»). Також практикувалася оренда у складчину (про такий варіант 1911 р. свідчили 54 % опитаних студентів-євреїв).

Бідність зумовлювала неможливість здобуття повної вищої освіти. У випадку студентів-євреїв додавалося ще наростання антисемітської складової в імперській політиці: на прикладі посилення з 1912 р. державного контролю за Київським комерційним інститутом бачимо різке (в понад вісім разів) зменшення частки студентів-євреїв у цьому закладі.

Також бідність як найбільш характерна ознака студентства початку ХХ ст. мала наслідком політизацію значної частини молоді. Після початку Першої світової війни ця тенденція тільки посилювалася. Тож участь у найрізноманітніших політичних рухах ставала невід'ємним атрибутом життя.

Студенти спільно проводили вільний від навчання час, групуючись за інтересами в різноманітні гуртки, вирушаючи на екскурсії. Це посилювало консолідацію, сприяло встановленню дружніх зв'язків. У студентському середовищі Києва напередодні Першої світової не фіксувалося зіткнень на етнічному ґрунті, а виразну антисемітську позицію займали лише провладні гуртки академістів.

Водночас євреї відрізнялися особливою національною згуртованістю (що проявлялося в дотримуванні традиційної релігії, здобутті початкової освіти вдо-

ма чи у хедерах), високою часткою шлюбів (двічі перевищувала показник по студентству загалом), початком трудової діяльності у формі репетиторства ще на етапі здобуття середньої освіти.

Опосередковані факти повсякденного життя єврейського студентства Києва початку ХХ ст. вказують на зростання опозиційних настроїв, молодь звинувачувала владу як у своєму незадовільному матеріальному становищі, так й у відсутності ефективних заходів щодо його поліпшення.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Korotkyi, V. & Uliianovskiy, V. (Comps.). *Alma mater: Universytet sv. Volodymyra naperedodni ta v dobu Ukrainsoi revoliutsii. 1917—1920: Materialy, dokumenty, spohady*. Кн. 2. Kyiv, 2001 [in Ukrainian].
[Короткий В., Ульяновський В. (упоряд.). *Alma mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917—1920: Матеріали, документи, спогади*. Кн. 2. Київ, 2001. 703 с.]
2. Korotkyi, V.A. (Comp.). *Universytet sviatoho Volodymyra: studentske zhyttia 1834—1917: Zbirnyk dokumentiv*. Kyiv, 2014 [in Ukrainian].
[Короткий В.А. (упоряд.). *Університет святого Володимира: студентське життя 1834—1917: Збірник документів*. Київ, 2014. 416 с.]
3. Doroshenko, D. *Moї spomyny pro davnie mynule (1901—1914 rr.)*. Kyiv, 2007 [in Ukrainian].
[Дорошенко Д. *Мої спомини про давнє минуле (1901—1914 рр.)*. Київ, 2007. 272 с.]
4. Kovalevskiy, M. *Pry dzherelakh borotby*. Innsbruck, 1960 [in Ukrainian].
[Ковалевський М. *При джерелах боротьби*. Інсбрук, 1960. 717 с.]
5. Chykalenko, Ye. *Spohady (1861—1907)*. Kyiv, 2003 [in Ukrainian].
[Чикаленко Є. *Спогади (1861—1907)*. Київ, 2003. 416 с.]
6. Spektorskij, E.V. *Stoletie Kievskogo universiteta sv. Vladimira*. Kiev, 2007 [in Russian].
[Спекторский Е.В. *Столетие Киевского университета св. Владимира*. Киев, 2007. 104 с.]
7. Aleksandrov, D. *Studencheskie kvartiry v Kieve. Izvestiya Kievskogo kommercheskogo instituta*. 1910. VI: 1-77 [in Russian].
[Александров Д. *Студенческие квартиры в Киеве. Известия Киевского коммерческого института*. 1910. Кн. VI. С. 1—77].
8. Shejnis, D.I. *Evrejskoe studenchestvo v tsifrah (Po dannym perepisi 1909 g. v Kievskom universitete i politekhnicheskome institute)*. Kiev, 1911 [in Russian].
[Шейнис Д.И. *Еврейское студенчество в цифрах (По данным переписи 1909 г. в Киевском университете и политехническом институте)*. Киев, 1911. 73 с.]
9. Hrytsyk, L. *Povsiakdennist studentstva Naddniproshchyny druhoi polovyny XIX — pochatku XX st. v ukrainskii istoriohrafii. Naukovi zapysky z istorii Ukrainy*. 2015. 37: 149-155 [in Ukrainian].
[Грицик Л. *Повсякденність студентства Наддніпрянщини другої половини XIX — початку ХХ ст. в українській історіографії. Наукові записки з історії України*. Вип. 37. Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 149—155].
10. Kruhliak, M. *Materialne stanovyshche studentiv pidrosiiskoi Ukrainy (druha polovyna XIX — pochatok XX st.)*. *Istorychna panorama*. 2011. 13: 7-31 [in Ukrainian].
[Кругляк М. *Матеріальне становище студентів підросійської України (друга половина XIX — початок ХХ ст.)*. *Історична панорама*. Вип. 13. Чернівці, 2011. С. 7—31].

11. Kruhliak, M. Zhyttia ta pobut studentstva pidrosiiskoi Ukrainy druhoi polovyny XIX — rochatku XX st. Zhytomyr, 2015 [in Ukrainian].
[Кругляк М. Життя та побут студентства підросійської України другої половини XIX — початку XX ст. Житомир, 2015. 464 с.].
12. Kruhliak, M. Pobut kyivskoho studentstva druhoi polovyny XIX st. *Aktualni problemy vitchyznianoï ta vsesvitnoï istorii*. 2008. 175-184 [in Ukrainian].
[Кругляк М. Побут київського студентства другої половини XIX ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Харків, 2008. С. 175—184].
13. Kruhliak, M. Shliub i sim'я v zhytti studentiv pidrosiiskoi Ukrainy druhoi polovyny XIX — rochatku XX st. *Mandrivets*. 2012. 5: 45-52 [in Ukrainian].
[Кругляк М. Шлюб і сім'я в житті студентів підросійської України другої половини XIX — початку XX ст. *Мандрівець*. Вип. 5. Тернопіль, 2012. С. 45—52].
14. Posokhov, I.S. Studentstvo universytetiv Rosiiskoi imperii XIX — rochatku XIX st.: stanovlennia ta evoliutsiia subkultury. Kharkiv, 2013 [in Ukrainian].
[Посохов І.С. Студентство університетів Російської імперії XIX — початку XX ст.: становлення та еволюція субкультури. Харків, 2013. 276 с.].
15. Chutkyi, A.I. Samoorganizatsiia studentstva Kyivskoho komertsiiinoho instytutu yak odna iz skladovykh istorii zarozhennia profspilkovoho rukhu v Ukraini. *Hileia*. 2011. 51 (9): 40-46 [in Ukrainian].
[Чуткий А.І. Самоорганізація студентства Київського комерційного інституту як одна із складових історії зародження профспілкового руху в Україні. *Гілея*. 2011. Вип. 51 (9). С. 40—46].
16. Chutkyi, A.I. Kyivskiy komertsiiinyi instytut: vytoky ta istorychnyi postup (1906—1920 rr.). Nizhyn, 2013 [in Ukrainian].
[Чуткий А.І. Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906—1920 рр.). Ніжин, 2013. 524 с.].
17. Babii, I. Zemliatstva yak efektyvna forma studentskykh samovriadnykh orhanizatsii v Ukraini (druha polovyna XIX st.). *Problemy pidhotovky suchasnoho vchytelia*. 2014. 9 (Ch. 2): 231-237 [in Ukrainian].
[Бабій І. Земляцтва як ефективна форма студентських самоврядних організацій в Україні (друга половина XIX ст.). *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. Вип. 9 (ч. 2). Умань, 2014. С. 231—237].
18. Honcharova, N.O. Zemliatski orhanizatsii vuzivskoi molodi na Naddniproianshchyni naprykintsy XIX — na rochatku XX st. *Materialy V Bukovynskoi mizhnar. ist.-kraiezn. konf., prysviachenoï 130-richchiu zasnuvannia Chernivetskoho natsionalnoho universytetu im. Yu. Fedkovycha, 29 veresnia 2005 r.* 2005. Ch. 1: 112-116 [in Ukrainian].
[Гончарова Н.О. Земляцькі організації вузівської молоді на Наддніпрянщині наприкінці XIX — на початку XX ст. *Матеріали V Буковинської міжнар. іст.-краєзн. конф., присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича, 29 вересня 2005 р.* Ч. 1. Чернівці, 2005. С. 112—116].
19. Hryhorieva, M.V. Studentski zemliatstva Kharkivskoho universytetu (druha polovyna XIX — rochatok XX st.). *Kharkiv — bahatonatsionalnyi*. Kharkiv, 2007. 21-28 [in Ukrainian].
[Григор'єва М.В. Студентські земляцтва Харківського університету (друга половина XIX — початок XX ст.). *Харків — багатонаціональний*. Харків, 2007. С. 21—28].
20. Ivanov, A. Studencheskie zemlyachestva v Rossii (konets XIX — nachalo XX v.). *Rossiia i sovremenniy mir*. 2001. 3: 138-149 [in Russian].
[Иванов А. Студенческие землячества в России (конец XIX — начало XX в.). *Россия и современный мир*. Вип. 3. Москва, 2001. С. 138—149].

21. Mokliak, V. Zemliatstva yak odna iz form studentskoho samovriaduvannya universyitetiv Ukrainy (druha polovyna XIX st.). *Pedahohichni nauky*. 2012. 54: 118-121 [in Ukrainian]. [Мокляк В. Земляцтва як одна із форм студентського самоврядування університетів України (друга половина XIX ст.). *Педагогічні науки*. Вип. 54. Полтава, 2012. С. 118—121].
22. Ivanov, A. Studencheskaya korporatsiya Rossii v kontse XIX — nachale XX v.: opyt kulturnoj i politicheskoy samoorganizatsii. Moscow, 2004 [in Russian]. [Иванов А. Студенческая корпорация России в конце XIX — начале XX в.: опыт культурной и политической самоорганизации. Москва, 2004. 407 с.].
23. Chutkyi, A.I. Vykhidtsi z Podillia v stinakh Kyivskoho komertsiiinoho instytutu (novi materialy do istorii Podillia pochatku XX st.). *Naukovi pratsi Kamianets-Podil'skoho natsionalnogo universytetu im. Ivana Ohiiienka: Istorychni nauky*. 2015. 25: 380-391 [in Ukrainian]. [Чуткий А.І. Вихідці з Поділля в стінах Київського комерційного інституту (нові матеріали до історії Поділля початку ХХ ст.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: Історичні науки*. Т. 25. Кам'янець-Подільський, 2015. С. 380—391].
24. Chutkyi, A.I. Vyshcha shkola Kyieva v umovakh Pershoi svitovoi viiny: stavlennia studentiv do mobilizatsii yak indyikator loialnosti do imperii. *Hileia*. 2018. 136 (9): 120-126 [in Ukrainian]. [Чуткий А.І. Вища школа Києва в умовах Першої світової війни: ставлення студентів до мобілізації як індикатор лояльності до імперії. *Гілея*. Вип. 136 (9). Київ, 2018. С. 120—126].
25. Chutkyi, A.I. Studenty-podoliany Kyivskoho komertsiiinoho instytutu: prodovzhennia arkhivnykh poshukiv. *Ivan Ohiienko i suchasna nauka ta osvita: Seriia istorychna*. 2020. 16: 142-158 [in Ukrainian]. [Чуткий А.І. Студенти-подоляни Київського комерційного інституту: продовження архівних пошуків. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: Серія історична*. Вип. XVI. Кам'янець-Подільський, 2020. С. 142—158].
26. Ivanov, A.Ye. Yevreiskoe studenchestvo v vysshei shkole Rossiiskoi imperii nachala XX v. Kakim ono bylo? Opyt sotsiokulturnogo portretirovaniya. Moscow, 2007 [in Russian]. [Иванов А.Е. Еврейское студенчество в высшей школе Российской империи начала XX в. Каким оно было? Опыт социокультурного портретирования. Москва, 2007. 436 с.].
27. Bezarov, O.T. Yevreiske pytannia v Rosiiskii imperii u 1881—1894 rr.: evoliutsiia derzhavnoi polityky. Chernivtsi, 2010 [in Ukrainian]. [Безаров О.Т. Єврейське питання в Російській імперії у 1881—1894 рр.: еволюція державної політики. Чернівці, 2010. 320 с.].
28. Bezarov, O.T. Yevreyskiy chynnyk u revoliutsiinomu rusi v Rosiiskii imperii (1861—1917 rr.). Chernivtsi, 2018 [in Ukrainian]. [Безаров О.Т. Єврейський чинник у революційному русі в Російській імперії (1861—1917 рр.). Чернівці, 2018. 440 с.].
29. Bliokh, I.S. Svrnvenie materialnogo byta i npravstvennogo sostoyaniya naseleniya v cherte osedlosti yevreev i vne yee (T. 3). VI, IV. Saint Petersburg, 1891 [in Russian]. [Блиох И.С. Сравнение материального быта и нравственного состояния населения в черте оседлости евреев и вне её. (Т. 3). VI, IV. Санкт-Петербург, 1891. 323 с.].
30. Venherska, V.O. Yevreiske pytannia v Rosiiskii imperii yak element natsionalnoi polityky naperedodni ta v roky Velykoi viiny. *Istorychni uroky Holokostu ta mizhmatsionalni vidnosyny: mater. Mizhmar. nauk.-prakt. konf. dlia vykladachiv ta studentiv*. 2010. 25—32 [in Ukrainian]. [Венгерська В.О. Єврейське питання в Російській імперії як елемент національної політики напередодні та в роки Великої війни. *Історичні уроки Голокосту та міжна-*

- ціональні відносини: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. для викладачів та студентів. 2010. С. 25—32].
31. Naukhman, M. "Kryvi dzerkala": dyskursy antysemityzmu v hromadskomu zhytti Rossiiskoi imperii 1903—1914 rr. (na prykladі Pravoberezhnoi Ukrainy). *Judaica Ukrainica*. 2012. 1: 111-141 [in Ukrainian].
[Гаухман М. «Криві дзеркала»: дискурси антисемітизму в громадському житті Російської імперії 1903—1914 рр. (на прикладі Правобережної України). *Judaica Ukrainica*. Вип. 1. Київ, 2012. С. 111—141].
  32. Gessen, Yu. Zakon i zhizn: Kak sozidalis ogranichitelnye zakony o zhitelstve yevreev v Rossii. Saint Petersburg, 1911 [in Russian].
[Гессен Ю. Закон и жизнь: Как созидались ограничительные законы о жительстве евреев в России. Санкт-Петербург, 1911. 193 с.].
  33. Mysh, M.I. (Comp.). Rukovodstvo k russkim zakonom o yevreyakh. Saint Petersburg, 1914 [in Russian].
[Мыш М.И. (упоряд.). Руководство к русским законам о евреях. Санкт-Петербург, 1914. XXI+652 с.].
  34. Kozhenovskiy, M. Za Zolotymy voritmy: Suspilno-kulturna diialnist poliakiiv u Kyievi v 1905—1920 rr. Kyiv, 2015 [in Ukrainian].
[Коженьовський М. За Золотими ворітьми: Суспільно-культурна діяльність поляків у Києві в 1905—1920 рр. Київ, 2015. 664 с.].
  35. Mondzik, M. Poliaky v Tsentralnii ta Skhidnii Ukraini u 1832—1921 rr. Kyiv, 2017 [in Ukrainian].
[Мондзік М. Поляки в Центральній та Східній Україні у 1832—1921 рр. Київ, 2017. 288 с.].
  36. Huberskyi, L.V., Patryliak, I.K., Kolesnyk, V.F. & Chutkyi, A.I. (Eds.). Istoriiia Kyivskoho universytetu. T. 1. Kyiv, 2019 [in Ukrainian].
[Губерський Л.В., Патриляк І.К., Колесник В.Ф., Чуткий А.І. (ред.). Історія Київського університету. Т. 1. Київ, 2019. 716 с.].
  37. Zaitsev, V.P., Ivashchenko, V.Yu., Kadieiev, V.I., Kudelko, S.M., Myhal, B.K. & Posokhov, S.I. (Eds.). Kharkivskiy universytet XIX — pochatku XX st. u spohadakh yoho profesoriv ta vykhovantiv. T. 2. Kharkiv, 2010 [in Ukrainian].
[Зайцев В.П., Івашченко В.Ю., Кадієєв В.І., Куделко С.М., Мигаль Б.К., Посохов С.І. (упоряд.). Харківський університет XIX — початку XX ст. у спогадах його професорів та вихованців. Т. 2. Харків, 2010. 550 с.].
  38. Samoilenko, H.V., Samoilenko, O.H. Nizhynska vyshcha shkola: storinky istorii. Nizhyn, 2005 [in Ukrainian].
[Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин, 2005. 420 с.].
  39. Kobchenko, K.A. "Zhinochyi universytet Sviatoi Olhy": istoriia Kyivskykh vyshchykh zhinochykh kursiv. Kyiv, 2007 [in Ukrainian].
[Кобченко К.А. «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів. Київ, 2007. 271 с.].
  40. Velyka viina 1914—1918 rr. i Ukraina. Kn. 1. Kyiv, 2014 [in Ukrainian].
[Велика війна 1914—1918 рр. і Україна. Кн. 1. Київ, 2014. 784 с.].
  41. Velyka viina 1914—1918 rr. i Ukraina. Kn. 2. Kyiv, 2015 [in Ukrainian].
[Велика війна 1914—1918 рр. і Україна. Кн. 2. Київ, 2015. 800 с.].
  42. Chutkyi, A.I. Etnichniy sklad studentskoho kontynhentu ta natsionalne pytannia v Kyivskomu komertsiiomu instytuti. *Literatura ta kultura Polissia*. 2011. 65: 126—138 [in Ukrainian].
[Чуткий А.І. Етнічний склад студентського контингенту та національне питання в Київському комерційному інституті. *Література та культура Полісся*. Вип. 65. Ніжин, 2011. С. 126—138].

43. Полное собрание zakonov Rossiiskoi imperii (Sobr. 3). Т. XXIX. Ch. 1. Saint Petersburg, 1912 [in Russian].
[Полное собрание законов Российской империи (Собр. 3-е). Т. XXIX. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1912. 1053 с.].
44. Полное собрание zakonov Rossiiskoi imperii (Sobr. 3). Т. XXVIII. Ch. 1. Saint Petersburg, 1911 [in Russian].
[Полное собрание законов Российской империи (Собр. 3-е). Т. XXVIII. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1911. 1041 с.].
45. Ekonomichna istoriia: istoryko-ekonomichne doslidzhennia. Т. 2. Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
[Економічна історія: історико-економічне дослідження. Т. 2. Київ, 2011. 608 с.].
46. Chutkyi, A.I. Narysy z ekonomichnoi istorii Ukrainy (kinets XVIII — rochatok XX st.): na shliakhu do drugoho utverzhennia kapitalizmu. Nizhyn, 2024 [in Ukrainian].
[Чуткий А.І. Нариси з економічної історії України (кінець XVIII — початок ХХ ст.): на шляху до другого утвердження капіталізму. Ніжин, 2024. 616 с.].
47. Gomelskij protsess. *Evrejskaya entsiklopediya*. Т. 6. Saint Petersburg, 1910. 666-667 [in Russian].
[Гомельський процес. *Єврейська енциклопедія*. Т. 6. Санкт-Петербург, 1910. С. 666—667].
48. Terentieva, N. & Balabanov, K. Hreky v Ukraini: istoriia ta suchasnist. Ch. I. Kyiv, 2008 [in Ukrainian].
[Терентьева Н., Балабанов К. Греки в Україні: історія та сучасність. Ч. I. Київ, 2008. 352 с.].
49. Spisok lits, sluzhashchikh po vedomstvu Ministerstva narodnogo prosveshcheniya 1893—1894 uch. g. Saint Petersburg, 1893 [in Russian].
[Список лиц, служащих по ведомству Министерства народного просвещения 1893—1894 уч. г. Санкт-Петербург, 1893].
50. Ulianovskiy, V.I. Dvichi profesor: Stepan Holubiev v universytetskomu ta akademichnomu kontekstakh. Kyiv, 2007 [in Ukrainian].
[Ульяновський В.І. Двічі професор: Степан Голубев в університетському та академічному контекстах. Київ, 2007. 360 с.].

Надійшла / Received 25.05.2025

Andrii CHUTKYI

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at the Department of Ancient and Modern History of Ukraine,
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

andr32_ukr@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-9640-9905>

EVERYDAY LIFE OF JEWISH STUDENTS IN KYIV AT THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY

The purpose is to identify and analyze the components of the everyday life of representatives of Jewish nationality among Kyiv students on the eve and at the beginning of World War I to establish common trends and confirm them with personalized examples. **The methodology** is based on a complex of general and special scientific methods. Among them, the key role belongs to the methods of analogy, deduction, induction, structural-systemic, comparative-historical, problem-chronological, and interdisciplinary. **The scientific novelty** is based on the introduction into scientific circulation of a significant set of archival sources that were not previously used by scientists, and which help fill dry generalizations with real facts, enriching the macro-historical discourse and at the same time making historical material more understandable to the general public. Thus, the

social relevance and clarity of historical studies increase. At the same time, previously unknown aspects of the life of Kyiv students on the eve of World War I are being clarified. For example, trips abroad for treatment. And this means prospects for continuing this area of research. **Conclusions.** The personalized information that was researched is confirmed by generalizing statistical data and proves that the everyday life of a Jewish student in Kyiv on the eve and during the World War I was characterized by the prevalence of deprivation. This resulted in poor living conditions and diet, which forced them to spend a lot of time looking for and doing part-time jobs. It also led to long periods of illness. And it also forced them to stop studying. All this was also typical for representatives of other nationalities among the students of Kyiv at the beginning of the 20th century, especially Ukrainian students. However, in the case of Jewish students, this was complemented by restrictions on their admission to universities based on their ethno-confessional affiliation and further discrimination. Other differences in their everyday lives were also identified — a significant degree of consolidation and adherence to traditions; and a significantly higher percentage of marriage compared to representatives of other nationalities. As for common features with other ethnic groups among the students of that time, in addition to poverty and the results it generated, this was spending free time together during excursions or participating in various interest groups.

Keywords: Jewish students, students, Kyiv Commercial Institute, St. Volodymyr's University, history of everyday life, history of higher education.